

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و یکم، شماره هشتاد و دوم

تابستان ۱۳۹۹

بررسی تاریخی جشن‌های یمن در دوره طاهریان (۸۵۸-۹۴۵ ه.ق.)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۹/۱۸ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۲/۲۰

علی غلامی فیروزجائی^۱

عباسعلی محبی فر^۲

بررسی آداب و رسوم اجتماعی، جشن‌ها، پوشش، تغذیه و ترکیب جمعیت از موضوعات مهم حوزه تاریخ اجتماعی محسوب می‌شوند. مقاله حاضر با استناد به منابع تاریخی و با طرح پرسش‌هایی درباره چگونگی جشن‌های سیاسی و فرهنگی جامعه یمن عصر طاهریان و نقش حاکمان این سلسله در برگزاری این آیین‌ها به بررسی تفصیلی این موضوع می‌پردازد. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که در این دوره به مناسبت‌های مختلفی چون تولد رسول خدا ﷺ، حلول ماه مبارک رمضان، اعیاد سعید فطر و قربان، نگارش کتاب، عروسی، تولد نوزاد و استقبال از افراد سیاسی، جشن برگزار می‌شد و حاکمان طاهری برای نشان دادن قدرت سیاسی و اقتصادی خود، نقش فعالی در برپایی بیشتر این جشن‌ها داشتند.

کلیدواژگان: تاریخ اجتماعی، یمن، طاهریان یمن (۸۵۸ - ۹۴۵ ه.ق.)، ملک ظافر

عامر بن عبدالوهاب (۸۹۴ - ۹۲۳ ه.ق.)، جشن‌های مذهبی.

۱. دکتری تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی: (Gh.firozjaini@yahoo.com).

۲. مربی گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام نور: (a_mohebfar@pnu.ac.ir).

۱. مقدمه

بین اوضاع اجتماعی و اوضاع سیاسی یک سرزمین پیوستگی نزدیکی وجود دارد؛ چرا که اوضاع اجتماعی آینه شرایط سیاسی جامعه است. اوضاع و احوال اجتماعی^۱ که امکان تغییر و دگرگونی در آن از طریق عمل اجتماعی است در جوامع مختلف وجود دارد. شرایط اجتماعی سبب می‌شود یک شخص یا یک گروه در جامعه، وضع و موقعیت خاصی پیدا کند. شرایط اجتماعی تابع سطح درآمد و نوع فعالیت افراد است که بررسی خوراک، پوشاک، مسکن، آداب و رسوم دینی و غیر دینی، بهداشت، ازدواج، بهداشت، ترکیب اجتماعی جامعه و موارد دیگر مرتبط با یک جامعه و مردم آن از موارد مهم در تحقیقات حوزه اجتماعی هستند.

یکی از مباحث مهم در حوزه علوم اجتماعی در یمن عصر طاهریان، بررسی آداب و رسوم دینی و اجتماعی است. جشن‌ها یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه تاریخ اجتماعی هستند که می‌توانند اوضاع اقتصادی و دینی یک جامعه را ترسیم نمایند، اما به دلیل کمبود اطلاعات تاریخی، بررسی کامل شرایط اجتماعی یمن در عصر طاهری (۸۵۸-۹۴۵ ه.ق.) که بر بیشتر مناطق و شهرهای یمن حکومت داشتند^۲، دشوار است. بنابراین به مقداری که برخی منابع تاریخی عصر طاهری به آداب و رسوم اجتماعی و دینی یمن در عصر طاهریان اشاره کرده‌اند، درباره جشن‌ها تحقیق می‌کنیم. این جشن‌ها به دو دسته اصلی مذهبی و غیر مذهبی تقسیم می‌شوند.

برخورداری از تنوع قومی و مذهبی، یکی از ویژگی‌های کشورهای پهناور، متمدن و کهن یمن است. اقوام و آیین‌هایی هم‌چون عرب، حبشی، یهود، هندو و کفار که هر یک دارای آداب و آیین‌های پر جاذبه‌ای هستند در این سرزمین حضور داشتند. شناخت شرایط

1. social conditions.

۲. ابن دبیع، قرۃ العیون فی أخبار الیمن المیمون، ص ۴۳۱-۴۳۲.

سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی یمن در این دوران با توجه به هم‌زمانی آن با قدرت های بزرگی مانند ممالیک مصر (۶۴۸-۹۲۳ ق.ه) و امپراتوری عثمانی (۶۹۸-۱۳۴۱ ق.ه) و ظهور کشور استعمارگر پرتغال در این سرزمین^۱ می‌تواند این دوره و بررسی آن را با اهمیت نشان دهد.

بیشتر مسلمانان یمن در عهد طاهری از پیروان امامان زیدی و هم‌چنین از سنیان شافعی مذهب بودند^۲ که در مناسبت های مذهبی، هم‌چون اعیاد فطر، قربان و یا ماه مبارک رمضان، مراسم خاصی را با آداب و رسوم مخصوص به خود برگزار می‌کردند که سرشار از معنویت و جذابیت زیادی بود. درباره پیشینه این پژوهش باید گفت که پژوهش منسجم و مستقلی درباره جشن های یمن در دوره طاهریان انجام نشده است و تنها مطالب پراکنده‌ای در برخی منابع اصلی از جمله، مجموعه کتاب های مورخان عصر طاهری؛ یعنی بامخرمه (۸۷۰-۹۴۷ ق.ه)^۳ و ابن دبیع (۸۶۶-۹۴۴ ق.ه)^۴ آمده است.

۱. البورک، السجل الكامل لاعمال افونسو دلبوکیرک، ج ۳، ص ۴۴۵.

۲. النهروالی، البرق الیمانی، ص ۱۶.

۳. نام کامل او، عقیف الدین ابو محمد طیب بن عبدالله بن احمد بن علی بن احمد بن علی بن احمد بن ابراهیم بامخرمه حمیری شیبانی هجری حضرمی عدنی شافعی است. مهم‌ترین آثار بامخرمه عبارت‌اند از: نسبه إلى المواضع والبلدان؛ قلادة النحر فی وفيات اعیان الدهر و کتاب تاریخ ثغر عدن (ر.ک: الحیثی، مصادرالفکر الاسلامی فی الیمن، ص ۶۲ و ۵۰۲؛ فواد سید، مصادر تاریخ الیمن فی العصر الاسلامی، ص ۲۰۸؛ باقیه، تاریخ الشحر، ص ۲۷۷).

۴. نام کامل او، وجیه الدین ابوعبدالله عبدالرحمن بن علی بن محمد بن عمر بن علی بن یوسف بن احمد بن عمر شیبانی زبیدی معروف به ابن دبیع است. مهم‌ترین آثار ابن دبیع عبارت‌اند از: قره العیون باخبار الیمن المیمون؛ العقد الباهر فی تاریخ دولة بنوطاهر؛ بقیة المستفید فی اخبار مدینه زبید و کتاب الفضل المزید علی بقیة المستفید فی اخبار مدینه زبید (ر.ک: شوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۲۳۴؛ عیدروس، النور السافر، ص ۲۸۶).

۲. تاریخ سیاسی طاهریان (حک. ۸۵۸-۹۴۵ ه.ق.)

طاهریان در شهر جَبَن و منطقه رَداع ساکن بودند.^۱ این خاندان در اواخر دولت رسولیان (۶۲۵-۸۵۸ ه.ق.) به جایگاه رفیعی رسیدند و رابطه خویشاوندی با پادشاهان رسولیان برقرار کردند.^۲ تاریخ رسمی دولت طاهریان از سال ۸۵۸ هجری با حرکت مجاهد علی بن طاهر بن معوضه (۸۵۸-۸۸۳ ه.ق.) و برادرش ظافر عامر بن طاهر (۸۵۸-۸۷۰ ه.ق.) آغاز شد.^۳ با وجود سهم برابر و یکسان این دو برادر در تأسیس حکومت، ملک ظافر عامر، برادر کوچکتر بنا بر خواسته مجاهد، اولین پادشاه طاهری گردید^۴ تا این که پس از کشته شدن ظافر عامر در سال ۸۷۰ هجری، ملک مجاهد به تنهایی حکومت را در دست گرفت.^۵

پس از مرگ ملک منصور، سومین حاکم طاهری، ملک عامر بن عبدالوهاب (ظافر دوم) حکومت را بر عهده گرفت. وی بزرگ‌ترین پادشاه دولت طاهری محسوب می‌شود که حکومتش (۸۹۴-۹۲۳ ه.ق.) از دیگر حاکمان طاهری بیشتر بود. چنان که دولت طاهریان در زمان حکومت ملک ظافر دوم به نهایت گستردگی رسید، ولی ظافر عامر دوم با پایانی غم‌انگیز روبه‌رو شد و در سال ۹۲۳ هجری به وسیله سربازان ممالیک مصر که برای مقابله با استعمارگران پرتغال به سمت هند راهی بودند در دروازه‌های شهر صنعاء کشته شد.^۶

۱. ابن دبیع، لفضل المزید علی بُغیة المستفید فی اخبار مدینة زَبید، ص ۱۲۱؛ فیصلی، تاریخ الدولة الطاهرية (۸۵۸-۹۴۵ ه.ق.)، ص ۱۲.

۲. ابن دبیع، قرة العیون فی أخبار الیمن المیمون، ص ۳۹۶.

۳. ابن دبیع، لفضل المزید، ص ۱۲۱؛ ابن دبیع، قرة العیون فی أخبار الیمن المیمون، ص ۴۰۵-۴۰۶.

۴. ابن دبیع، لفضل المزید، ص ۱۲۷؛ یحیی بن الحسین، غایة الامانی، ص ۵۸۹.

۵. ابن دبیع، قرة العیون فی أخبار الیمن المیمون، ص ۴۱۵؛ بامخرمه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۴۶۰-۴۶۲.

۶. ابن لطف الله، نسخه خطی روح الروح فیما جرى بعد المائة التاسعة من الفتن والفتوح، برگ ۱۱۹؛

ابن شبیان، الوجود المملوکی فی الیمن (۹۲۱-۹۴۵ ه.ق.)، ص ۱۶۶.

پس از او، عده ای از پادشاهان ضعیف حکومت را در دست گرفتند که آخرین آنان عامر بن داوود بود. او در سال ۹۴۵ هجری به دست خادم سلیمان پاشا، فرمانده لشکر سلطان سلیمان قانونی (۹۲۶-۹۷۳ ه.ق.) کشته شد.^۱ بدین ترتیب، دولت طاهریان که پس از مرگ ملک ظافر عامر دوم، ضعیف شده بود به طور رسمی در سال ۹۴۵ هجری به پایان رسید.

۳. آداب و رسوم اجتماعی - دینی یمن در عصر طاهریان

بیشتر آداب و رسوم اجتماعی جامعه یمن در عصر طاهریان، رابطه نزدیکی با دین و مذهب ساکنان این سرزمین داشت. آداب و رسومی که بی شک، بسیار شبیه عادت‌ها و آداب و رسوم شهرهای مختلف حجاز بود. بر اساس اطلاعات تاریخی عصر طاهری، شرایط آب و هوایی، موقعیت جغرافیایی و همچنین قدرت سیاسی و اقتصادی حاکمان طاهری می‌توان مهم‌ترین آداب و رسوم اجتماعی یمن در این دوران را در موارد زیر مطرح نمود:

۱. مراسم استقبال از کشتی‌ها در شهرهای ساحلی یمن؛ ۲. برگزاری جشن‌های مختلف؛ ۳. انواع پوشش و لباس؛ ۴. خوراک و تغذیه؛ ۵. ترکیب اجتماعی جامعه؛ ۶. اخلاق و ۷. بهداشت.

در این مقاله با توجه به موضوع، تنها به بررسی تاریخی جشن‌های مهم یمن در دوره طاهریان؛ یعنی جشن‌های مذهبی و غیر مذهبی می‌پردازیم.

۱. ابن المفصل، السلوك الذهبية في خلاصة السيرة المتوكلية، برگ ۴۸ ب؛ النهروالی، البرق الیمانی، ص ۸۰؛ ایفانوف، الفتح العثماني للاقطار العربيه ۱۵۱۶-۱۵۷۴، ص ۱۳۱؛ یحیی بن الحسین، غایة الامانی، ص ۶۳۹.

۴. جشن‌ها

یکی از پدیده‌های اجتماعی مهم عصر طاهریان، جشن‌هایی بود که به مناسبت‌های مختلف و بیشتر به وسیله حاکمان طاهری انجام می‌شد. این جشن‌ها که با زرق و برق همراه بودند، فقط به هنگام شادی برگزار نمی‌شدند، بلکه در زمان سختی‌ها و مشکلات هم بر پا می‌شدند. چنان‌که به هنگام وقوع جنگ‌های خارجی یا در زمان قطع نزول باران، مراسم باشکوهی می‌گرفتند.^۱

نوع برگزاری و برپایی این جشن‌ها، بخش مشخصی از شرایط اقتصادی جامعه یمن عصر طاهری و سطح رفاه آنان را منعکس می‌کند. آنان بخشی از درآمدهای دولت را به گسترش و بهبود حیات علمی و آبادانی کشور مانند ساخت شهر مقرانه^۲، بهبود و توسعه بعضی از خانه‌ها و قصرها مثل دارالسعادة^۳ و بنای مدارس چون منصوریه و وهابیه تخصیص می‌دادند که این امر نشان دهنده ارتباط میان فزونی ثروت و آبادانی و افزایش

مراکز علمی و توجه به علم و دانش است. ابن خلدون در این باره می‌نویسد:

تعلیم دانش از جمله صنایع است و صنایع فقط در شهرهای بزرگ فزونی

می‌یابد و به نسبت بیش و کمی عمران و میزان حضارت و وسائل تجمل و ناز و

نعمت در آنها ترقی می‌کند و افزایش می‌یابد.^۴

۱. ابن دبیع، الفضل المزیّد، ص ۳۴۵.

۲. مقرانه به طور تقریبی در جنوب شرقی یمن واقع شده است. فارتیما، جهان‌گرد عصر طاهریان درباره این شهر می‌گوید: شهر مقرانه مملو از آذوقه و آب بود و هر چیزی که به ذهن آدم می‌رسید در آن پیدا می‌شد (ر.ک: فارتیما، رحلات فارتیما، ص ۷۸).

۳. از قصرها و بناهایی است که سیف الاسلام ظغتكین ابن ایوب روبه‌روی ساحل عدن بنا کرد و در دوره بنوطاهر به وسیله ملک ظافر اول و سپس به وسیله ملک منصور و ملک ظافر دوم بر وسعت آن افزوده شد (ر.ک: بامخرمه، تاریخ ثغر عدن، ج ۱، ص ۱۰-۱۱).

۴. ابن خلدون، مقدمه، ص ۵۴۸.

هم‌چنین، ابن خلدون با اشاره به برخی از شهرها هم‌چون بغداد، بصره و کوفه می‌نویسد:

چون در صدر اسلام عمران این شهرها توسعه یافت و حضارت در آنها مستقر شد، دانش در آن فزونی یافت.^۱

جشن‌های یمن در عصر طاهری را می‌توان در دو گروه جشن‌های مذهبی و جشن‌های غیر مذهبی بررسی کرد.

۴-۱. جشن‌های مذهبی

مسلمانان جهان اسلام در طول تاریخ بر اساس تعالیم، سنن و مناسبت‌های دینی و در درجه بعد، مناسبت‌ها و بزرگ‌داشت‌های مذهبی و فرقه‌ای خود، جشن‌های مختلفی هم‌چون جشن میلاد و مبعث پیامبر اسلام ﷺ، جشن عید فطر و جشن عید قربان داشتند. در عصر طاهریان، این جشن‌ها از اهمیت بسیاری برخوردار بودند. چنان‌که برای انجام این جشن‌ها، مراسم باشکوهی برپا می‌کردند که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

۴-۱-۱. جشن‌های ماه مبارک رمضان

برگزاری جشن‌های ماه مبارک رمضان، یکی از آداب و رسوم دینی مردم یمن در همه دوره‌های اسلامی بوده است. مردم یمن، دو روز پیش از فرا رسیدن ماه مبارک رمضان به استقبال این ماه می‌رفتند.^۲ جشن‌هایی برای دیدن هلال ماه و آغاز ماه مبارک رمضان برگزار می‌کردند و پس از آگاهی از آغاز ماه مبارک، پرچم‌ها، پارچه‌ها و تزئین‌های بسیاری بر در، دیوار و بام خانه‌ها نصب می‌نمودند. طبل و دایره‌ها به هنگام آغاز ماه مبارک به صدا در می‌آمدند و مردم پس از نماز عشاء نشستی داشتند که در آن اشعار و ذکرهایی خوانده می‌شد و تا پایان شب و آغاز سحر ادامه می‌یافت.

۱. همان.

۲. مقدسی، احسن التقاسیم، ج ۱، ص ۱۴۱.

حاکمان طاهری پس از نصب تزئینات و پرچم‌ها در اوایل هر ماه رمضان، با دعوت از رؤسای قبایل به برگزاری جشن و مراسم افطار می‌پرداختند و جشنی را در شب ۲۷ ماه رمضان برگزار می‌نمودند. چنان‌که ملک مجاهد علی بن طاهر در ۲۷ رمضان سال ۸۷۷ هجری، جشنی به مناسبت ختم قرآن در شهر زبید برقرار کرد و با تهیه سفره طعام، مردم را دعوت نمود.^۱ هم‌چنین، برادرزاده او، شیخ یوسف بن ظافر اول (د. ۸۹۸ ه.ق.) سفره دیگری در ۲۱ رمضان همان سال به مناسبت ختم قرآن در خانه خود بر پا کرده بود.^۲

۴-۱-۲. جشن‌های عید سعید فطر و قربان

در اواخر ماه مبارک رمضان و در دهه اول ذی‌الحجه، اهالی یمن برای برگزاری دو عید سعید فطر و قربان، لباس‌های نو می‌خریدند. شیرینی‌های ویژه عید را تهیه می‌نمودند و در عید قربان، گاو یا شتر قربانی می‌کردند. فطریه و زکات اموال خود را محاسبه می‌نمودند و میان فقرا توزیع می‌کردند. مردم شهرهای مختلف به محل برگزاری نماز عید می‌رفتند تا با والی یا حاکم شهر، نماز به پا دارند. چنان‌که در شهر عدن، نماز عید در میدان حُقَات^۳ برگزار می‌گردید و ولیمه عید بر ساحل حُقَات گسترده می‌شد.^۴

بر اساس تحلیل منابع تاریخی عصر طاهری، مردم شهرهای یمن از جمله عدن برای برپایی جشن‌های مذهبی، هم‌چون جشن عید فطر از شهر خارج می‌شدند و به مکانی میان کوه و خلیج حُقَات می‌رفتند و مراسم را برگزار می‌کردند^۵ اما در سال ۸۷۵ هجری به دلیل حادثه‌ای که برای ملک مجاهد علی بن طاهر روی داد، خروج مردم عدن به میدان حُقَات برای برپایی نماز عید متوقف شد.

۱. ابن دبیع، الفضل المزیّد، ص ۱۴۲؛ همو، بغیة المستفید، ص ۱۴۵.

۲. همو، الفضل المزیّد، ص ۱۴۴؛ همو، بغیة المستفید، ص ۱۴۸.

۳. حُقَات نام خلیجی در شهر عدن بود (وزیر، تاریخ طبق الحلوی و صحاف المن و السلوی المعروف بتاریخ الیمن، ص ۳۰۶).

۴. بامخَرَمه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۴۶۳.

۵. همان، ص ۴۶۳-۴۶۴.

در عید فطر آن سال، ملک مجاهد مانند هر سال به حُقَات رفت، اما تعدادی از هرج و مرج طلبان قبیله آل یافع^۱ بر کوه حُقَات جمع شدند تا ورود حاکم طاهری را نظاره گر باشند، اما پس از پایان خطبه نماز به وسیله سلطان و حرکت او به سمت شهر، یکی از آن افراد سنگی بر او پرتاب کرد که سلطان مجروح شد، اما پس از پایان ولیمه عید، آنان را دستگیر کرد.^۲ بامخَرَمَه در این باره می‌نویسد:

و از آن زمان نماز عید، تنها در مسجد جامع عدن برگزار گردید مگر در زمان امیر مرجان ظافری (نایب عدن در زمان حکومت ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب) که یک یا دو بار در حُقَات نماز عید برگزار کرد.^۳

او در ادامه می‌نویسد:

قاضی شهاب الدین مزجد، روزی قصد داشت به حُقَات برود تا نماز عید در آن‌جا برگزار کند اما قاضی عبد العزیز اسحاق (مسئول نگهداری از مرزها) از بیم وقوع فتنه در کشور، او را از این کار منصرف نمود و وی پذیرفت.^۴

به نظر می‌رسد، حاکمان طاهری پس از ملک مجاهد، سنت نماز خواندن در حُقَات را رها کردند؛ چرا که در عید فطر سال ۸۹۵ هجری، ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب در عدن حضور داشت^۵ اما هیچ‌گاه گفته نشده است که نماز عید فطر را در میدان حُقَات بر پا کرده است.

۱. اینان از قبایل بزرگ جزیره العرب بودند که در دوره طاهریان، دو شاخه این خاندان؛ یعنی آل کلد و آل احمد در عدن زندگی می‌کردند که آل احمد با اتحاد با برادران طاهری به قدرت بیشتری رسیدند و آل کلد را از عدن تبعید کردند (ابن انف، روضة الاخيار، ص ۵۹).

۲. بامخَرَمَه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۴۶۳-۵۱۵.

۳. همان، ص ۴۶۴.

۴. همان.

۵. ابن دبیع، بغية المستفيد، ص ۱۹۰.

عدن مرکز اقتصادی یمن در عصر طاهریان بود به همین دلیل، این بندر را عین الیمن نامیده‌اند^۱ و این یکی از دلایل اصلی توجه حاکمان طاهری به این شهر در هنگام برگزاری جشن‌های مختلف بوده است. بنا به گفته ابن دیبع (د. ۹۴۴ ه.ق.) مورخ حکومت طاهریان، ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب در ماه رمضان ۸۹۶ هجری برای برپا کردن جشنی به مناسبت عید فطر به عدن رفت.^۲ گزارش‌های مورخان، نشان دهنده اهمیت بالای اقتصادی و فرهنگی شهر بندری و ساحلی عدن در این دوران است. چنان‌که ابن خلدون در این باره می‌نویسد:

علوم و فرهنگ در جایی فزونی می‌یابد و حضارت به عظمت و بزرگی نایل

شود که عمران و آبادانی توسعه پذیرد.^۳

۴-۱-۳. جشن میلاد پیامبر ﷺ

هر سال با فرا رسیدن ماه ربیع الاول و به مناسبت میلاد حضرت محمد ﷺ جشن‌ها و مراسم مولودی‌خوانی فراوانی در جهان اسلام بر پا می‌گردید. از متون تاریخی بر می‌آید که چنین جشن‌هایی، نخستین بار در زمان حکومت فاطمیان در مصر برگزار شده است.^۴ بنابراین می‌توانیم، تاریخچه و سابقه این جشن در یمن را به عصر بنی زریع (۴۷۰-۵۶۹ ه.ق.) بازگردانیم که از کارگزاران فاطمیان مصر در یمن^۵ بودند.

۱. عمشوش، عدن في كتابات الرحالة الفرنسيين، ص ۱۸۳.

۲. ابن دیبع، الفضل المزید، ص ۱۸۱.

۳. ابن خلدون، مقدمه، ص ۵۴۸.

۴. ناصری طاهری، فاطمیان در مصر، ص ۱۰۱؛ فوزان، التوحید، ص ۱۲۲-۱۲۳.

۵. عقیلی، تاریخ المخلاف السلیمانی، ج ۱، ص ۱۳۵. برای توضیح این مطلب باید افزود که سبأ بن ابی السعود بن زریع بن العباس (د. ۵۳۲ ه.ق) ملقب به داعی اسماعیلیان در یمن به امور دعوت برای فاطمیان مصر پرداخت (همان).

در این دوره در سال روز رسول خدا حضرت محمد ﷺ جشن‌های باشکوهی با حضور بزرگان و شخصیت‌های اجتماعی در شهرهای زیبد و مفرانه بر پا می‌گردید. چنان‌که ملک منصور عبدالوهاب بن داود در دهم و یازدهم ربیع الاول سال ۸۹۰ هجری، سفره مهمانی بزرگی در قصر خود بر پا نمود و تمام اعیان و بزرگانی، مانند قاضی القضاة شیخ الاسلام عبدالرحمن بن طیب ناشری (د. ۸۹۴ ه.ق.) را دعوت کرد و به مولودی خوانی پرداخت.^۱

ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب (د. ۹۲۳ ه.ق.) در ماه ربیع الاول سال ۹۰۰ هجری به مناسبت این عید، پوشش کعبه را از هارون، وکیل وقف حرم مکه خریداری کرد و دستور داد آن را بر سر در محراب مسجد جامع ظافری که خود آن را در زیبد بنا کرده بود، آویزان کنند.^۲ وی در همان روز پس از نصب پرده، دستور مولودی خوانی داد و برای مردم، شربتی از شکر سفید حل شده در گلاب تهیه کرد و به ساقیان دستور داد به همه مردم از این شربت بدهند و خود برای شنیدن مولودی حاضر شد.^۳

۴-۱-۴. جشن ختم قرآن و سایر کتاب‌های دینی

در عصر طاهری رسم بر آن بود که در مساجد مختلف یمن، جشنی به مناسبت ختم قرآن کریم برای کودکان حافظ قرآن و ختم این کتاب الهی در ماه مبارک رمضان و ماه‌های دیگر برگزار گردد و در پایان این جشن و پس از ختم قرآن، صدقاتی در میان نیازمندان توزیع می‌شد.

۱. بامخرمه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۵۰۱؛ ابن دبیع، الفضل المزید، ص ۱۶۵؛ همو، بغیة المستفید، ص ۱۷۰.

۲. بامخرمه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۵۱۹.

۳. ابن دبیع، بغیة المستفید، ص ۲۰۶.

بارزترین مثال این سنت حسنه، کاری بود که شریف احمد بن ابوبکر بن عبدالله عیدروس^۱ (۸۵۱-۹۱۴ ه.ق.) پس از ختم قرآن کریم انجام داد.^۲ هم‌چنین، ملک منصور سفره بسیار بزرگی در شهر زبید درخانه‌ای بسیار وسیع و مجلل بر پا کرد و گروه‌هایی از مردم در آن گرد آمدند و به قرائت و ختم قرآن مشغول شدند. قاری این مجلس، شیخ فاضل جمال الدین محمد عبدالسلام ناشری (د. ۹۰۶ ه.ق.) بود.^۳

هم‌چنین در این دوره به مناسبت ختم کتاب‌های صحیح بخاری و صحیح مسلم جشن بر پا می‌شد. سپس این سنت تعمیم یافت و گسترده شد؛ چرا که علما و فقها به مناسبت ختم کتاب‌های ویژه‌ای، مانند *احیاء علوم الدین* غزالی برای شاگردان خود، ولیمه تدارک می‌دیدند و مردم را به آن دعوت می‌کردند.^۴

با این حال، منابع تاریخی عصر طاهری درباره برپایی جشن‌های ماه محرم به مناسبت آغاز سال مطلبی نیاورده‌اند. می‌توان گفت که سلاطین طاهری تمایل نداشتند که این جشن با جشن‌های یهودیان و مسیحیان که در ماه محرم شروع می‌شد، تداخل ایجاد کند و به نوعی می‌خواستند از آنها پیروی نکنند. یا این که با توجه به درگیری‌های داخلی و قبیله‌ای و درون‌خاندانی که طاهریان با آن روبه‌رو بودند^۵ نمی‌خواستند با برگزاری جشن و پای‌کوبی در این ماه که برای شیعیان زیدی، ماه سوگواری و عزا بود، برخوردی ایجاد شود.

۱. ابوبکر بن عبدالله عیدروس (۸۵۱-۹۱۴ ه.ق.) از بزرگ‌ترین و مشهورترین صوفیان یمن در دوره طاهریان بوده است که رابطه نزدیکی با امرای طاهری داشت. یکی از آثار مهم او، دیوان شعر صوفیانه به نام دیوان محجة و حجة الناسک است (ر.ک: الحیشی، الصوفیة و الفقهاء فی الیمن، ص ۱۹-۳۳۵؛ السعدی، الصوفیة فی حضر موت: نشأتها و اوصلها و آثارها، ص ۱۳۱-۱۳۲؛ بافقیه، تاریخ الشحر و أخبار القرن العاشر، ص ۸۴؛ الحیشی، مصادر الفكر الاسلامی فی الیمن، ص ۴۲۶).

۲. عیدروس، النور السافر عن اخبار القرن العاشر، ص ۱۲۴.

۳. ابن دبیب، الفضل المزید، ص ۱۶۵.

۴. بامخرمه، قلادة النحر، ج ۶، ص ۴۳۵.

۵. درباره شورش‌های مختلف این دوران به آثاری چون صفحه‌های ۱۵۸-۱۶۲ کتاب الفضل المزید و صفحه ۵۰۲ از جلد ششم قلادة النحر مراجعه شود.

بنابراین، طاهریان با این که شیعه نبودند، ولی در دوره‌هایی هم‌چون زمان رویارویی با خطر حمله استعمارگران پرتغالی^۱ طرفدار وحدت و اتحاد مسلمانان زیدی و شافعی بودند و از خصومت‌های مذهبی شدت جلوگیری می‌کردند.

۲-۴. جشن‌های غیر مذهبی

۱-۲-۴. جشن‌های سیاسی

حاکمان طاهری پس از پیروزی‌های نظامی به جشن و پای‌کوبی می‌پرداختند و این جشن‌ها را با شکوه بسیاری برگزار می‌کردند که نشان از اهمیت آن دارد. آنان تلاش می‌نمودند به بهترین شکل این مراسم را اجرا کنند. به عنوان مثال، ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب (حک. ۸۹۴-۹۲۳ ه.ق.) به مناسبت پیروزی‌های نظامی سال ۹۱۴ هجری و اشغال قلعه‌های ظفر، العروس، الفصین و الرمیثه جشن‌های باشکوهی برپا کرد.^۲ او پس از این پیروزی‌ها، پرچم پیروزی را بلند کرد و دستور داد، شهر را با زینت‌های بسیاری آذین کنند.^۳ سلطان طاهری در برخی از این جشن‌ها، اسب سوارانی از عدن را برای مسابقه اسب سواری دعوت می‌کرد. چنان‌که پس از دست‌گیری و سرکوب شورش احمد بن ابی الغیث ابن حفیظ، این مراسم را با شکوهی فراوان برپا کرد.^۴ بخشی از جشن‌های سیاسی، مربوط به استقبال از حاکم سیاسی سرزمین‌های خارجی بود. حاکمان طاهری برای برپایی جشنی بزرگ و باشکوه در مراسم استقبال، تلاش زیادی می‌نمودند و گویا می‌خواستند با این کار، قدرت اقتصادی-سیاسی قوی خود را به مهمان

۱. درباره حمله پرتغالی‌ها به یمن و اتحاد مسلمانان علیه آنان ر.ک: سالم مشکور، نزاعات الحدود فی

الخلیج؛ محمد حمید سلمان، الغزو البرتغالی للجنوب العربی و الخلیج فی فتره ما بین ۱۵۰۷-۱۵۲۵.

۲. بامخرمه، فلاة النحر، ج ۶، ص ۵۶۳.

۳. ابن دبیع، الفضل المزید، ص ۳۱۰؛ ابن لطف الله، نسخه خطی روح الروح فیما جری بعد المائه

التاسعه من الفتن والفتوح، برگ ۸ ب.

۴. ابن دبیع، بغیة المستفید، ص ۱۷۸.

نشان دهند. این گونه جشن‌ها در طول دوران حکومت طاهری استمرار داشت و زمانی که با حضور گروه‌های سیاسی مناطق و کشورهای دیگر روبه‌رو می‌شدند، این مراسم را با بیشترین هزینه انجام می‌دادند.

چنان‌که ملک مجاهد علی بن طاهر (۸۵۸-۸۸۳ ه.ق.) در سال ۸۸۵ هجری به هنگام ورود شریف ابوالغوایر احمد بن دریب بن خالد (۸۹۰ ه.ق.) حاکم جازان و برادرش به زبید، این گونه از ایشان استقبال کرد.^۱ حتی در زمان حکومت ملک منصور (۸۸۳-۸۹۴ ه.ق.) وی به همراه تعداد زیادی از بزرگان و سپاهیان خود وارد شهر زبید شد، حاکم طاهری دستور داد همه وسایل و نشانه‌های قدرت حکومت را نمایان سازند و به این مناسبت جشن بزرگی مهیا کرد و همه مردم شهر زبید را مورد پذیرایی قرار داد.^۲

این موارد نشان از آن دارند که حاکمان طاهری در رقابت نزدیکی با شرفای حجاز و مکه بودند و به همین دلیل در مناسبت‌های مختلف، برای نشان دادن عظمت و بزرگی حکومت خویش از روش‌های بسیاری استفاده می‌کردند.

۴-۲-۲. جشن فرهنگی کتاب و اهمیت آن

جشن‌های فرهنگی مراسمی بودند که به مناسبت نگارش، خرید و یا اهدای کتاب به حاکم گرفته می‌شد. این جشن‌ها و احترام گذاشتن به کتاب در دوره رسولیان (حک. ۶۲۶-۸۵۸ ه.ق.) انجام می‌شد. چنان‌که ملک ظافر اول رسولی در سال ۷۹۸ هجری پس از خرید *التفقیه فی شرح التنبیه*^۳ جمال الدین محمد بن عبدالله حثیسی نزاری ریمی (۷۱۰-۷۹۲ ه.ق.) این کتاب را در جعبه‌های نقره کادو کرد و بین قضات، علما و امیران آورد.^۴

۱. همان، ص ۱۵۹-۱۹۳.

۲. همان، ص ۱۶۴.

۳. کتاب التفقیه فی شرح التنبیه شرحی بر کتاب التنبیه فی الفقه الشافعی ابواسحاق شیرازی (۳۹۳-۴۷۶ ه.ق.) مهم‌ترین متون فقهی شافعیان است (ر.ک: زحیلی، مرجع العلوم الاسلامیه، ص ۵۱۵؛ ابن قاضی شهبه، تاریخ ابن قاضی شهبه، ج ۲، ص ۵۶۵، ۶۷۸).

۴. بریبهی سکسکی، طبقات صلحاء الیمن، ص ۱۸۳-۱۸۴.

حاکمان طاهری نیز، مانند سلاطین رسولی توجه و علاقه زیادی به علم و کتاب داشتند و به همین دلیل، جشن‌های بسیاری به هنگام نگارش و یا رونمایی از کتاب و یا ختم قرآن برگزار می‌کردند. چنان‌که در سال ۹۰۰ هجری، هنگامی که کتاب خادم زرکشی از مکه با نود دینار طلا خریده شد و به ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب تقدیم شد، جشن گرفتند.^۱ همچنین، هنگامی که تاجری کتاب *فتح الباری فی شرح صحیح البخاری* را در سال ۹۰۱ هجری برای سلطان به زبید فرستاد، جشن گرفته شد.^۲

کتاب و نگارش آن برای حاکمان این دوره، مانند دوره‌های پیشین از اهمیت زیادی برخوردار بود. زمانی که عبدالرحمن بن علی بن دبیع شیبانی مورخ (د. ۹۴۴ ه.ق.) پس از نگارش کتاب خود به نام *بغیة المستفید فی اخبار مدینة زبید*، آن را به ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب طاهری تقدیم نمود حاکم طاهری، او را به حضور خود دعوت کرد. آنان در کنار هم نشستند و درباره برخی از موارد کتاب به مناظره و مناقشه پرداختند. این امر سبب شد ابن دبیع به نگارش کتابی به نام *العقد الباهر فی تاریخ دولة بنی طاهر تشویق و تحریک شود و زمانی که ملک ظافر از نگارش این کتاب جدید آگاه شد، پاداش و هدایای زیادی به او داد.*^۳ ابن دبیع در این باره می‌نویسد:

در باره این تاریخ، مطالب بسیاری را جمع آوری نمودم و آن را به سرورمان سلطان عامر که در آن زمان در قلعه مقرانه مقیم بودند تقدیم کردم و پاداش ارزشمند و بسیاری دریافت نمودم و هم چون ابر بارانی و پر آب، مواهب و لطف کرم خود را بر من فرو ریزاند. هم چنان در بوستان وی بودم و از جود و بخشش

۱. ابن دبیع، *بغیة المستفید*، ص ۲۰۷-۲۰۸.

۲. کبسی، *اللطائف السنیه فی اخبار الممالک الیمینیه*، ص ۱۹۲؛ یحیی بن الحسین، *غایة الامانی*، ص ۶۲۲؛ ابن لطف الله، *نسخه خطی روح الروح*، برگ ۴؛ عیدروس، *النور السافر عن اخبار القرن العاشر*، ص ۳۹.

۳. عیدروس، *النور السافر عن اخبار القرن العاشر*، ص ۲۸۹-۲۹۰.

وی بهره مند... تا این که اذن فرمودند به وطن خود بازگردم و خلعت گران قیمتی را بر من اعطا کردند و مرا گرامی داشتند و یک خانه سلطانی در شهر زبید برای اقامت بنده قرار دادند و قطعه ای نخلستان در دشت زبید به من اعطا کردند.^۱

این امر نشان می‌دهد که حاکمان طاهری برای عالمان و دانشمندان عصر خود، ارزش و احترام قائل می‌شدند و هدایای گرانقیمت به آنان می‌دادند.

۴-۲-۳. جشن‌های ازدواج، عروسی و تولد

به طور کلی با مطالعه و بررسی اوضاع اجتماعی و زندگی ساکنان یمن در عهد طاهری می‌توان به نکته مهمی اشاره کرد. همان‌طور که از منابع مختلف این دوره فهمیده می‌شود، مورخان دولت طاهریان به نشانه‌ها و شرایط زندگی اجتماعی مردم عادی جامعه یمن، توجه زیادی نمی‌کردند بلکه بیشتر نگاه ویژه‌ای به عظمت سلاطین طاهری داشتند تا بتوانند ابهت و عظمت این سلاطین را نشان دهند.

برای مثال، این منابع در نوشته‌های خود از جشن‌های عروسی حاکمان طاهری با تجهیزات پادشاهی فراوان، پول‌ها و خلعت‌های زیاد تقسیم شده میان حاضران در عروسی و روشن کردن شمع‌های فراوانی در این جشن‌ها یاد می‌کنند که یکی از معروف‌ترین آنها، مراسم ازدواج عبدالملک المنصور (حک. ۸۸۳-۸۹۴ ه.ق.) بود که در سال ۸۸۹ هجری با شکوه زیادی برگزار شد.^۲

باید گفت که ازدواج‌های یمن در عصر طاهری بر اساس تفاوت ثروت و موقعیت اجتماعی متغیر بوده است. چنان‌که در این دوره جشن‌های ازدواج در نهایت زرق و برق برای حاکمان برگزار می‌شد. ملک منصور طاهری در جشن عروسی مولانا جلال‌الدین محمد، یکی از فرزندان بزرگان عرب، مراسم وصف ناپذیری گرفت و درهم و دینارهای

۱. ابن دبیع، بغیة المستفید، ص ۲۲۵-۲۲۶.

۲. همان، ص ۱۶۹.

بسیاری پخش کرد، به طوری که لشکریان تعز از آن بی بهره نماندند.^۱ همین طور، ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب برای برادرش، شیخ عبدالملک منصور مراسم عروسی با شکوه و عظیمی برپا کرد که سبب تعجب همگان شد و درهم و دینار بود که بر سر مردم پاشیده می شد.^۲

درباره مراسم ازدواج در جامعه عمومی یمن باید گفت که پس از مراسم خواستگاری، بله برون و پرداخت مهریه به عروس، جشن ازدواجی به مدت سه روز برگزار می شد. روز اول خانواده و بستگان عروس را دعوت می کردند تا به حمام بروند و پس از بازگشت عروس به خانه، ولیمه‌هایی برده می شد و از خانواده داماد پذیرایی می کردند و در روز دوم به وسیله حنا، نقش‌هایی بر دست‌ها و پاهای زنان و مردان ایجاد می نمودند.^۳ سپس آواز می خواندند و به رقص و پای کوبی می پرداختند.

در روز سوم، جشن‌های عروسی برگزار می شد که در آن مردم برای شادی و سرور و تقدیم هدایا حاضر می شدند و در آن، مهمانان زن و مرد هر یک به توان خود، مقداری پول به عروس و داماد هدیه می دادند. هدایای مردان به داماد و هدایای زنان به عروس تقدیم می شد. خانواده داماد، اسم مهمان و مبلغ هدایی وی را در دفتری یادداشت می کردند.^۴ این مبالغ و اموال هدایی به خانواده داماد کمک می کرد هزینه‌های ازدواج را بپردازند و به وسیله آن کسب و کاری برای داماد، مانند خرید مغازه مهیا کنند و یا کاری تجاری برای تأمین هزینه‌های خانواده ایجاد کنند.^۵

۱. همان.

۲. ابن دبیع، الفضل المزیّد، ص ۱۸۷.

۳. ابن مجاور، تاریخ المستبصر، ص ۱۰۴.

۴. همان، ص ۱۶.

۵. همان، ص ۱۶-۱۷.

در زمان شادی و جشن، برخی از صاحبان این مراسم که از لحاظ مالی توانمند بودند، گروهی به نام فناجره را از عدن به شهر خود دعوت می‌کردند تا این جشن را به خوبی برگزار کنند. این گروه در همه شهرهای یمن پرآوازه بودند و حتی بارها به زبید، مرکز حکومت دعوت شدند تا جشن‌های سلطنتی را برپا کنند. یکی از موارد حضور آنها در جشن تولد تاج‌الدین عبدالوهاب بن عامر بن عبدالوهاب در سال ۹۰۰ هجری بوده است که تعداد آنها به بیش از چهل نفر می‌رسید. ملک ظافر عامر بن عبدالوهاب، این گروه را به عنوان هدیه تولد فرزندش به زبید فرستاد تا با بازی‌های عجیب و اسب‌سواری‌های هیجان‌انگیز، اهالی شهر را شادمان کنند.^۱

۵. نتیجه

آداب و رسوم و بررسی جشن‌ها و چگونگی برگزاری آنها، یکی از مهم‌ترین عناصر فرهنگی و اجتماعی در شکل دادن هویت هر قوم و سرزمینی به حساب می‌آیند که از عوامل مختلفی چون محیط جغرافیایی، قدرت سیاسی و اقتصادی حاکمان و وضعیت معیشت مردم متأثر می‌شوند.

با توجه به اهمیتی که حاکمان طاهری به امور مختلف سیاسی، فرهنگی و دینی می‌دادند، آداب و رسوم و جشن‌های مرتبط با آنها، رواج بیشتری یافتند و از اهمیت زیادی برای پی بردن به شرایط کلی اجتماعی جامعه یمن در این دوره برخوردار شدند. با این وجود باید گفت که بیشتر جشن‌های این دوران که با مسئولیت حاکمان و والیان طاهری برگزار می‌شدند، قدرت سیاسی و اقتصادی آنان را نشان می‌دهند. بنابراین از مباحث و اطلاعات جمع‌آوری شده در صفحات بالا می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. ابن دبیع، بغیة المستفید، ص ۱۷۸.

۱. برگزاری و روش برپایی جشن‌های مهم این دوره؛ یعنی جشن‌های سیاسی، مذهبی و فرهنگی بیشتر در اختیار حکومت و طبقه بالای جامعه بود.
۲. حاکمان در برگزاری جشن‌های خود، به خصوص در جشن‌های سیاسی و عروسی فرزندان خود که همراه با حضور مهمانان خارجی برگزار می‌شدند برای نشان دادن قدرت سیاسی و اقتصادی خود، هزینه‌های زیادی می‌پرداختند.
۳. در برگزاری جشن‌های مختلف دینی، مانند اعیاد فطر، قربان، حلول ماه رمضان و حتی تولد رسول خدا ﷺ حاکمان، علمای دینی و ساکنان یمن توجه ویژه‌ای به ختم قرآن و کتاب‌های حدیث مبذول می‌داشتند که این نشانی از اتحاد دینی میان حکومت و مردم است.
۴. برخی از جشن‌های این دوره، مانند جشن نگارش و یا خرید کتاب، بیشتر به حاکمان اختصاص داشتند. این امر نشان از آن دارد که حاکمان طاهری به موضوعات علمی و فرهنگی توجه بسیاری داشتند و نویسندگان و اهدا کنندگان کتاب را با هدایای گران‌قیمتی مورد توجه قرار می‌دادند.
۵. حاکمان طاهری می‌خواستند با برگزاری جشن‌های سیاسی و فرهنگی، ضمن تأکید بر قدرت مطلقه خود در یمن به حمایت و چهره‌ای بین‌المللی به خصوص در مقابله با شرفای حجاز دست یابند. بنابراین، برخی از این جشن‌ها، تنها جنبه تبلیغی در مقابل شرفای حجاز و سرزمین‌های هم‌جوار داشتند.
۶. یکی از پی‌آمدهای برگزاری جشن‌ها در حکومت طاهریان، توجه به مقدسات دینی شیعیان زیدی در مواقع مورد نیاز بود. بنابراین به نوعی آنان طرف‌دار وحدت مسلمانان زیدی و شافعی و دفاع از مملکت در مقابل خطرهای خارجی بودند و از خصومت‌های مذهبی و ایجاد اختلاف به شدت جلوگیری می‌کردند.

منابع

١. ابن انف، عمادالدين ادریس، روضة الاخبار و نزهة الامسار في حوادث اليمن الكبار و الحصون و الامصار، تحقيق محمد بن على اكوع الحوالی حمیری، صنعاء: دارالمعرفة للطباعة و النشر، ١٩٩٥م.
٢. ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، تصحيح خليل شحاده، مراجعه سهيل ذكار، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٨ق.
٣. ابن قاضي شهبة، تاريخ ابن قاضي شهبة، دمشق: عدنان درويش، ١٩٧٧-١٩٩٤م.
٤. ابن المفضل، محمد بن ابراهيم بن شرف الدين، السلوك الذهبية في خلاصة السيرة المتوكلية، صورة مخطوط مأخوذة من مكتبة جامعة تورنتو، بي تا.
٥. ابن لطف الله، شرف الدين، نسخه خطی روح الروح فيما جرى پس المائه التاسعه من الفتن و الفتوح.
٦. ابن ديبع، عبدالرحمن بن علي، الفضل المزيدي على بغيّة المستفيد في اخبار مدينه زبيد، تحقيق يوسف شلحد، بيروت: دار العوده، ١٩٨٣م.
٧. _____، بغيّة المستفيد في أخبار مدينه زبيد، تحقيق عبدالله محمد الحبشي، صنعاء: مكتبة الارشاد، ١٤٢٨ق/٢٠٠٦م.
٨. _____، قرّة العيون في أخبار اليمن الميمون، تحقيق محمد بن على الاكوع الحوالی، صنعاء: مكتبة الإرشاد، ١٤٠٩ق/١٩٨٨م.
٩. ابن شيبان، احمد سالم، الوجود المملوكی فی اليمن (٩٢١-٩٤٥هـ)، الشارقة: جامعه عدن، دارالثقافه العربيه، ٢٠٠٢م.
١٠. ابن مجاور، يوسف بن يعقوب، تاريخ المستبصر، صفه بلاد اليمن و مكه و بعض الحجاز، تحقيق ممدوح حسن محمد، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ١٩٩٦م.
١١. البوكرک، السجل الكامل لاعمال افونسو دلبوكيرك، ترجمه عن البرتغاليه والتردى جرای بيرش، ترجمه الى العربيه و قدم له عبدالرحمن عبدالله الشيخ، ابوظبي: منشورات المجمع الثقافى، ٢٠٠٠م/١٤٢٠ق.
١٢. بافقيه، محمد بن عمر طيب، تاريخ الشحر و أخبار القرن العاشر، صنعاء: مكتبة الارشاد، ١٤١٩ق.

۱۳. بامخرمه، ابو محمد الطيب بن عبدالله بن احمد، قلادة النحر في وفيات اعيان الدهر، عنى به بوجمه مكرى و خالد زوارى، جدّه: دارالمنهاج، ۱۴۲۸ق/۲۰۰۸م.
۱۴. _____، تاريخ ثغر عدن، قاهره: مكتبه مدبولى، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م.
۱۵. _____، النسبة إلى المواضع والبلدان، أبوظبى: منشورات مركز الوثائق و البحوث، ۱۴۲۵ق.
۱۶. بريهي سكسكي يمى، عبد الوهاب بن عبد الرحمن، طبقات صلحاء اليمن (تاريخ البريهي)، تحقيق عبد الله محمد الحبشى، صنعاء: مكتبة الارشاد، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۴م.
۱۷. الحبشى، عبدالله محمد، الصوفية و الفقهاء فى اليمن، صنعاء: مكتبة الجيل الجديد، ۱۳۹۶ق/۱۹۷۶م.
۱۸. _____، مصادر الفكر الاسلامى فى اليمن، ابوظبى: المجمع الثقافى، ۲۰۰۴م.
۱۹. حداد، محمد يحيى، تاريخ المين السياسى، دار وهدان، قاهره: ۱۳۸۸ق/۱۹۶۸م.
۲۰. حجرى يمانى، محمد بن احمد، مجموع البلدان اليمن و قبائلها، چاپ دوم، صنعاء: دار الحكمه اليمانيه، ۱۴۱۶ق.
۲۱. زحيلي، محمد، مرجع العلوم الاسلاميه، دمشق: دارالمعرفة، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲م.
۲۲. السعدى، امين احمد، الصوفية فى حضرموت: نشأتها و اصولها و آثارها، الرياض: دار التوحيد للنشر، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م.
۲۳. الشللى، السيد محمد، السناء الباهر بتكميل النور السافر فى أخبار القرن العاشر، تحقيق المقحفى، صنعاء: مكتبة الإرشاد، ۲۰۰۴م.
۲۴. شوكانى، محمد بن على، بدر الطالع بمحاسن من پس القرن السابع، تحقيق و حواشى خليل منصور، بيروت: منشورات محمد على بيضون، دارالكتب العلميه، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۸م.
۲۵. الضمدى، عبدالله بن على، العقيق اليمانى فى حوادث و وفيات المخلاف السليمانى، مخطوط مصور، مكتبة جامعة الملك سعود، قسم المخطوطات، بى تا.
۲۶. العرشى، عبدالحكيم محمد ثابت سلام، الجيش فى اليمن فى عصر الدوله الرسولى، الجمهوريه اليمن: دارالوفاق الجمهوريه اليمنيه، ۲۰۱۴م.
۲۷. عقيلى، محمد بن احمد، تاريخ المخلاف السليمانى، رياض: مطابع الوليد، ۱۴۱۰ق/۱۹۸۹م.
۲۸. عمشوش، مسعود، عدن فى كتابات الرحاله الفرنسيين، عدن: دار جامعه عدن للطباعة و النشر، ۲۰۰۳م.

٢٩. عیدروس، عبدالقادر بن شیخ بن عبدالله، النور السافر عن اخبار القرن العاشر، تحقیق احمد حالو، محمود الارناووط و اکرم البوشی، بیروت: دار صادر، ٢٠٠١ م.
٣٠. فارتیما، لودفیکو، رحلات فارتیما، ترجمه و تحقیق عبدالرحمن الشیخ، قاهره: الهيئة المصرية للكتاب، ١٩٩٤ م.
٣١. فؤاد سید، ایمن، مصادر تاریخ الیمن فی العصر الاسلامی، قاهره: المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیة، ١٩٧٤ م.
٣٢. فوزان، صالح، التوحید، عربستان: بی نا، ٢٠٠٦ م.
٣٣. فیصلی، محمد احمد مقبل، تاریخ الدولة الطاهرية (٨٥٨-٩٤٥ هـ)، صنعاء: الهيئة العامة للكتاب، ٢٠٠٥ م.
٣٤. الكبسی، محمد بن اسماعیل، اللطائف السنیة فی اخبار الممالک الیمنیة، تحقیق ابوحسان خالد ابایزید الازرعی، صنعاء: مكتبة الجيل الجديد، ١٤٢٦ ق/ ٢٠٠٥ م.
٣٥. عبدالعال، محمد، بنورسول و بنوطاهر و علاقات الیمن الخارجیة فی عهدهما، اسکندریه: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٠ م.
٣٦. مطاع، احمد بن احمد بن محمد، تاریخ الیمن الاسلامی من سنة ٢٠٤ ق - الی سنة ١٠٠٦، بیروت: منشورات المدینة، ١٤٠٧ ق.
٣٧. مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، شرکت نویسندگان و مترجمان، ١٣٦١.
٣٨. ناصری طاهری، عبدالله، فاطمیان در مصر، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ١٣٩٠.
٣٩. نیقولای ایفانوف، الفتح العثماني للاقطار العربيہ ١٥١٦-١٥٧٤، ترجمه یوسف عطاءالله، بیروت: دارالفارابی، ١٩٨٨ م.
٤٠. نهروالی، قطب الدین محمد بن احمد (٩١٧-٩٩٠ هـ)، غزوات الجراکسه و الاتراک فی جنوب الجزیره المسمی البرق الیمنی فی فتح العثماني، ریاض: منشورات دارالیمامه للبحث و الترجمة و النشر، ١٩٦٧ م.
٤١. وزیر، عبد الله بن علی، تاریخ طبخ الحلوی و صحاف المن و السلوی المعروف بتاریخ الیمن، چاپ دوم، صنعاء: مرکز الدراسات و البحوث الیمنی، ١٤٢٩ ق.
٤٢. یحیی بن الحسین، ابن القاسم، غایة الأمانی فی أخبار القطر الیمنی، تحقیق سعید عبد الفتاح عاشور، قاهره: دار الکاتب العربی، ١٩٦٨ م.